46۔ اسلم رانا، ڈاکٹر۔رنگ سنگ، 11۔
47۔ رشید امجد۔شاعری کی سیاسی وفکری روایت(لاہور: دستاویز مطبوعات، 1993ء)48۔

* زیب النساء

مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل وچ حسن وعشق دا تصور

Abstract:

Ghazal is very charming genre of Persian, Urdu and Punjabi poetry, However, Punjabi poets paid a little attention to this genre, but with the passage of time, Ghazal attracted many poets and in very short span of time, a large number of poets wrote Ghazal. This genre is famous for the presentation of love and beauty. It also focuses the emotions of Hijr (Separation) and Visal (meeting). Early Pakistani Punjabi poets have also composed Ghazal. They discussed the emotions and feelings of lover for beloved. Moreover, some poets consider human love a stepping stone towards Divine love while others showed their passion only for Divinity. Some poets present the feelings of pure love, on the other hand a few poets revealed the desire for physical love. In this research article, an attempt has been made to explore all the above mentioned subjects of early Punjabi Ghazal with suitable examples.

Keywords: *Ghazal, Charming, Urdu and Punjabi Poetry, famous, Presentation of Love Ghazal, Charming, Little attention, emotions of Hijr, feelings of lover, stepping stone, Divinity, revealed, Physical love, explore, Punjabi Ghazal, examples*

.....

ابوالاعجاز حفیظ صدیقی اپنی کتاب تفہیم وتحسینِ شعر وچ جذبہ عشق بارے انج رقمطراز نیں:

''بعض سطحی ذہن رکھنے والے اور بے تخیل لوگ یہ کہتے ہیں کہ عشق وجنوں کے سوا شعرا کو کوئی دوسرا موضوع سوجھتا ہی نہیں۔ ہزارہا سال سے لوگ اسی موضوع کو چمٹے ہوئے ہیں۔

معترضین بھول جاتے ہیں کہ عشق کے ساتھ رقابت، حسد، رشک، استقلال، ثابت قدمی، تحمل، شدائد و نوائب، انتظار، حسرت وحرماں، درد، فراق، سرورِ وصول، عجز ونیاز، جرات اور وضعِ احتیاط، احترام وعقیدت، امیدِ التفات، حسرتِ دیدار، دعائے نیم شی، گریہ سحری، اضمحلال انقباض، دروں بینی اور بیروں بینی، وفا اور جفا، خارجی حالات کی ناسازگاری اور اندر کی دنیا کے ہنگامے، درسِ محبت کے انقلابی مظاہرے غرض یہ کہ بے شمار جذبات، احساسات اور کیفیات بھی تو وابستہ ہیں۔ عشق اکہرا جذبہ نہیں جذبوں اور کیفیتوں کا مصدرِ اعظم ہے۔ صاف لفظوں میں چیلنج کیا جاسکتا ہے کہ معترضو! کوئی دوسرا موضوع لاؤ جو اس قدر آفاقی ہو۔ اس حد تک ابدی بھی ہو اور اس کی تکرار یکسانیت، بے لفظی اور بے کیفی پر منتج نہ ہو .....اور آخر میں یہ کہ عشق وجنوں کا موضوع ابدی ہے اور سدا بہار بھی''۔ (1)

ایس اقتباس توں ایہ گل سامہنے آؤندی اے کہ عشق صرف اک جذبہ نہیں۔ ایس جذبے دے وکھو وکھ پکھ نیں تے ہر پکھ دی وکھری اہمیت اے تے اوسے نوں مکھ رکھ کے شاعراں نے عشق دے رنگاں نوں بیان کیتا اے۔ اُنج وی عشق دی واردات ہر بندے تے وکھرے طریقے نال اثر پاندی اے تے ہر اک عاشق انوکھے تے وکھرے تجربے توں لنگھدا اے کوئی عشق مجازی نوں عشق حقیقی دی پوڑھی تصور کردا اے تے کوئی حسنِ انسان نال نبردآزما اے۔

کلاسیکی پنجابی شاعری ول جھات ماری جاوے تے پتا لگدا اے کہ پنجابی شاعراں مڈھ توں ای عشق حقیقی نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے۔ بابا فرید توں شروع ہو کے ایہ سلسلہ اج تیکر جاری اے۔ خاص طور تے سلطان باہو دے ابیات یا سی حرفیاں وچ عشق نوں مرکزی حیثیت حاصل اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اوہناں دی شاعری دے موضوعاں بارے لکھدے نیں:

''سلطان باہو دی شاعری وچ عشق توں وکھ جنے وی دوجے موضوع آئے نیں اوہ وی دراصل عشق دی ای اک شکل یا روپ آکھے جاسکدے نیں۔ عشق اک ایسا جذبہ اے جیہڑا انسان وچ سچائی، صداقت، علم، حکمت، برداشت تے قربانی ورگیاں صفتاں پیدا کر دیندا اے۔''(2)

سلطان باہو دنیا تے آخرت دی کامیابی دا راز عشق نوں سمجھدے نیں۔ اوہناں دے نیڑے عشق قربانی منگدا اے تے سچے عاشق اوہ ہوندے نیں جیہناں دی زندگی عشق دی بدولت بدل جاوے۔ فرماؤندے نیں:

'جیہناں عشق نہ حاصل کیتا اوہ دوہیں جہانیں مُٹھڑے ہو'(3)

یا فیر اک ہور سی حرفی وچ آکھدے نیں:

اک حرف عشق دا پڑھن نہ جانن بھلے پھرن بچارے ہو (4)

سلطان باہو دے مطابق عشق بندے دے دل دی اکھ کھول دیندا اے تے اوہنوں صاحب بصیرت بنا دیندا اے جیہڑا بندہ عشق توں عاری اے اوہ بقول میاں محمد بخش:

جس دل اندر عشق نہ رچیا، کتے اوس تھیں چنگے
خاوند دے گھر راکھی کردے صابر بھکھے ننگے (5)

میاں محمد بخش ہوریں وی جذبہ عشق نوں ڈاھڈی اہمیت دیندے نیں۔ اوہ وی سلطان باہو دی طرح عشق نوں دوناں جہاناں تے کامیابی دی ضمانت سمجھدے نیں تے نال نال ایہ خیال کردے نیں کہ عشق بندے نوں بہادر بنا دیندا اے:

عاشق موتوں ڈر دے ناہیں پتہ انہاں نوں لگا
موت نہیں اکوار مویاں نوں جھل آفت دا لگا (6)

میاں صاحب دا خیال اے کائنات دی تخلیق دا سبب عشق دا جذبہ اے۔ تے اوہ بندے خوش قسمت نیں جیہناں دے نصیب وچ ''عشق کرم دا قطرہ ازلی'' آیا اے۔(7)

بلھے شاہ وی عشق دیاں کرامتاں من دے نیں تے عشق تے زور دیندے نیں۔ اوہ تے تھاں تھاں تے عشقِ مجاز راہیں عشق حقیقی تک اپڑن دے راز لوکائی اتے کھول دیندے نیں تے ظاہر تے باطن دی صفائی واسطے عشق نوں ضروری خیال کردے نیں۔

عشق دی نویوں نویں بہار
جاں میں رمز عشق دی پائی
مینا طوطا مار گوائی
اندر باہر ہوئی صفائی
جِت ول ویکھاں یارو یار
عشق دی نویوں نویں بہار (8)

پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری شاعر خواجہ غلام فرید وی دوجے صوفی شاعراں وانگ عشق

نوں چوکھی اہمیت دیندے نیں۔حقیقت شناسی دی دولت نال مالا مال خواجہ صاحب ایہدی وجہ جذبہ عشق نوں قرار دیندے نیں تے اوہ عشق دے جذبے پاروں فنا فی المرشد، فنا فی الرسول تے فیر فنا فی اللہ دی منزل توں پار لنگھ گئے تے اوتھے اپڑ کے ''اوہ یکتائی'' یا ''وحدت'' دی حقیقت توں واقف ہوئے۔عشق دی راہ وچ بھاویں بوہت اوکڑاں آندیاں نیں پر جے عشق سچا ہووے تے اوکھیاں راہواں عاشق نوں پھُلاں دی سیج لگدیاں نیں۔خواجہ صاحب فرماندے نیں:

عشق ہے ہادی پریم نگردا
عشق ہے رہبر فقر دا
عشقوں حاصل ہے عرفان (9)

ایہناں سارے صوفی شاعراں کول عشق تے تصوف دا جذبہ باہم ملدا وکھالی دیندا اے۔ پر جدوں اسیں وارث شاہ دا نظریہ عشق تکدے آں تے پتہ لگدا اے کہ اوہ عشق مجازی نوں وی عقل تے وجدان دا سبب قرار دیندے نیں۔آکھدے نیں:

وارث شاہ فقیر دی عقل کتھے ایہ پٹیاں عشق پڑھائیاں نیں (10)

اوہ عشق نوں بے نیازی دی وجہ وی قرار دیندے نیں۔اک سچا عاشق دنیا جہان تے آخرت توں بے نیاز ہو جاندا اے۔ایتھے عشق تے جنون باہم مل جاندے نیں تے بندہ مجنوں بن کے ہر شے کولوں بے پرواہ ہو جاندا ہے۔اوس نوں نفع نقصان دی کوئی فکر نہیں رہندی۔

عشق نال جنون لازم وملزوم اے تے سارے پکھ جتھے شاعری دیاں باقی صنفاں وچ بیان کیتے گئے نیں اوتھے غزل جیہدا وجود ہی حسن تے عشق دی پیداوار قرار دتا جاندا اے۔ کیویں واندی رہ سکدی اے۔ پاکستان بنن توں بعد غزل گو شاعراں نے عشق،حسن تے جنون نوں وکھرے وکھرے رنگاں وچ تے اپنیاں قلبی وارداتاں دے مطابق بیان کیتا۔ سچے عاشق کسے خطرے کولوں نہیں ڈردے تے نہ ہی اوہناں نوں موت دا کوئی خوف ہندا اے۔ اوہ عشق دی پرخطر وادی وچ سینہ تان کے داخل ہوندے نیں۔جیویں کہ کشتہ ہوریں فرماندے نیں:

امرت پھل ہے لگ دا سنیا تیری ایس تلوار دی شاخ تائیں
ذرا ایس دی ونگی دس سانوں، ذرا ایہدا سواد چکھا قاتل (11)

تے کدھرے کدھرے اوہ محبوب دی بے رخی دا ذکر انج کر دے نیں:

اس جانیا جو ہجر دا آزار جھوٹھ موٹھ
کر چھڈیا ملاپ دا قرار جھوٹھ موٹھ

آون دا کر کے قول سکایا ای تانگھ وچ
لاراہی دتا توں میری سرکار جھوٹھ موٹھ (12)

کشتہ ہوراں دی غزل وچ عشق حقیقی دے نال نال عشق مجازی دا رنگ وی اگھڑواں اے۔کئی تھاواں تے اوہ مجازی محبوب ول ندھڑک پیش قدمیاں کردے دِسدے نیں۔ایتھے اوہ تکلف دیاں ساریاں کندھاں ڈھا دیندے نیں:

بلھاں دے وچ توں مسکاویں میں اوہناں نوں چم لواں
جنی توں شراب بناویں اونی دیواں میں نبیڑ(13)

عشق حقیقی دا رنگ وی اوہناں دی غزل وچ چوکھا دسدا اے۔اوہ اپنی حمدیہ غزل تے حمدیہ نعت وچ عشق دے لازوال جذبے نوں ایس کائنات دی تخلیق توں وی پہلاں دا جذبہ قرار دیندے نیں۔سگوں اوہناں دا نظریہ اے کہ عشق کائنات دی تخلیق دا موجب بنیا تے فیر خوشی، غمی، دکھ، سکھ تے باقی جذبے وجود وچ آئے۔

پہلے عشق دا چمکیا نور ربی فیر عشق تھیں کل جہان ہویا
ہویا عشق دے نال پھر رشک پیدا خوشی نال غم دا سامان ہویا(14)

چوں کہ صوفیاں دے نیڑے طریقت تے معرفت دے حصول واسطے عشقِ نبیؐ لازمی اے تے ایہدے بغیر کوئی بندہ دعویٰ نہیں کر سکدا کہ اوہدا ایمان کامل اے۔کشتہ ہوریں بھی رب دا وصال کرن توں پہلاں نبیؐ دا دیدار لازمی قرار دیندے نیں کہ جیس نوں نبیؐ دا جلوہ نصیب ہووے گا اوہ ای رب دا جلوہ کر سکدا اے:

مردہ دلاں نوں زندگی بخشدا اے ایسا مِٹھرا نام ہے جان تیرا
جلوہ رب دا ہووے نصیب اوہنوں ہووے جیہنوں دیدار جانان تیرا
تیرے عشق دی اے داستان حضرت لوکاں سمجھیا اے قرآن جس نوں
جاکے عرش تے خیال توں نظر آیا درجہ بہت اچا عالیٰ شان تیرا(15)

جدید غزل گو شاعر علامہ یعقوب انور دے والد محترم عبدالغنی وفا اپنے دور دے منے پر منے شاعر سن۔ایہناں نے دوجیاں صنفاں دے نال نال غزل وی لکھی پر بدقسمتی نال اوہناں دیاں غزلاں زمانے دی دست بردتوں بچ نہ سکیاں تے اوہناں دا بوہت سارا کلام اکھیاں توں اوہلے ہو گیا۔امین خیال ہوراں اوہناں دیاں کجھ غزلاں ''وفا مہربانی کر کے آجاؤ'' وچ شامل کیتیاں نیں۔عبدالغنی وفا دی شاعری کسے حد تک جدیدیت دا عنصر وی اپنے اندر رکھدی اے پر عشق، محبت، وچھوڑے تے ملن دے احساسات توں وی عاری نہیں:

کلیاں نہیں ایہ کسے دے وچ ماتم رند باغ اندر چپ چاپ بیٹھے
پھل نہیں ایہ وچ افسوس ساقی پھڑ صراحیاں مودھیاں ماریاں نیں(16)

بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں جتھے پنجابی ادب دیاں دوجیاں صنفاں وچ طبع آزمائی کیتی اوتھے پنجابی وچ غزل وی لکھی۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں مذہبی گھر وچ اکھ کھولی جیہدی وجہ نال اوہناں دی شخصیت تے مذہب دا واہواہ اثر سی۔ رسول پاکؐ نال اوہ انتاں دا پیار رکھدے سن۔ بقول صدیق تاثیر:

''اوہ رسول پاکؐ دے عشق دے پھنڈے ہوئے سن تے بھاویں ایہ رنگ اوہناں دیاں نعتاں وچ بڑا اگھڑواں اے پر غزل وچ وی اوہناں دے ایہ خالص دینی جذبے لشکاں ماردے دسدے نیں پر کتے کتے بلھے شاہ والی رمز تے ندھڑتا وی بھے ماردی نظر آجاندی اے''(17)

خبرے کہڑے تصور نے چھڈیا نہ مینوں کِتے بہن کھلون جوگا
نہ کوئی تیرے اسمان تے تھاں میری نہ کوئی تیری زمین تے تھاں میری
رستہ ازل جے ایس جہاں دا سی ایہ جہان سدھا رستہ ابد دا اے
اوہ وی چار دن دی ہے سراں میری ایہ وی چار دن دی سراں میری(18)

بھاویں اوہ اک مذہبی بندے سن تے اہناں دا دل اللہ تے نبیؐ دی محبت نال مخمور سی پر اوہ کوئی آسمانی مخلوق نہیں سن۔ اوہناں دے کالجے وچ وی دل دھڑکدا سی تے اوہ مجازی عشق وحسن دی اہمیت توں منکر نہیں۔ غزل دے موضوعاں وچ عشق حسن نوں بنیادی حیثیت حاصل اے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا اے:

آوے نال خیال کسے دے جدوں خیال غزل دا
حسن جمال کسے دا بندا حسن جمال غزل دا
ہین قصیدے حسن اوہدے دے شعر فقیر غزل دے
رکھے کول کیویں نہ تحفہ یار سنبھال غزل دا(19)

ڈاکٹر فقیر ہوراں کول حسن تے عشق دے عامیانہ تصور دی تھاں اک بڑا سلجھیا ہویا تصور موجود اے اوہناں کول حسن تے عشق دیاں پیچیدہ کیفیتاں تے نفسیات دا اظہار بڑے نویکلے طریقے نال کیتا گیا اے۔ اوہناں دا انداز بڑا سنبھلیا ہویا اے تے اوہ حسن دی طاقت تے عاشق دے دل دا حال انج بیان کردے نیں:

ویکھے حسن دے درس وچ بڑی واری لفظ بدل جانے سنے معنیاں دے
لباں ہلدیاں زبردا زیر ہونا، نظراں ہونا زبردا زیر جانا

چڑھتل بدلدے سمیاں دے موڈھیاں تے چڑھدی رہی اے
حسن واریاں دی دھرنے سوہنیاں نے جتھے پیر اوتھے لا عاشقاں سراں دے ڈھیر جانا[20]

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی غزل بھاویں حسن تے عشق دے محور دوالے گھمدی اے پر اوہناں غزل وچ اک نویں روح پھونکی تے اوہنوں اپنے ماحول تے معاشرے نال ہم آہنگ کیتا تے اوہنوں حرکت تے عمل نال واقف کرایا۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں دی غزل دے اثرات جدید غزل گو شاعراں تے چوکھے نظر آؤندے نیں۔

محبت کرن والا اپنے محبوب دی توجہ چاہندا اے کہ محبوب اوہدی محبت تے خلوص دی قدر کرے۔ عاشق دیاں محبوب نال توقعات بوہت ودھ جاندیاں نیں اوہ محبوب دی نظر کرم دا سائل رہندا اے پر ایہو جئے خوش نصیب عاشق گھٹ ای ہوندے نیں جیہڑے محبوب دی نظر کرم بیٹھ آؤن تے جیہڑے عاشق محبوب دے التفات توں محروم رہندے نیں۔ اوہناں دے ہوٹاں تے شکوہ آجاندا اے:

کسے نوں پھل کلیاں کسے نوں ہار دیندے او
خطا میتھوں ہوئی کہیڑی جے مینوں خار دیندے او
بٹھا کے غیراں نوں اولھے دلاں دے بھیت نہ دسو
تسیں دشمن دے ہتھیں ایہ پئے تلوار دیندے او[21]

فیروز دین شرف ہوراں دی غزل دے اپر لے شعر ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ عاشق محبوب دی بے رخی وی برداشت نہیں کرسکدے۔ رقابت دا جذبہ وی اوہدے اندر کٹ کٹ کے بھریا ہوندا اے۔

عشق انسان دی سرشت وچ موجود اے ایہدی فطری کشش انسان دے اندر ذوق تے شوق پیدا کردیندی اے۔ ایہدی چنگاری انسان دے من اندر سدا موجود رہندی اے۔ جدوں ایہ دھندچھٹ جاندی اے تے عشق دا احساس فیر جاگ پیندا اے جیویں کہ عبدالمجید بھٹی ہوراں لکھیا اے:

ستیاں بیٹھیاں دل دا بوہا کھڑک پیا اج فیر
اکھیاں دے وچ پیار پرانا رڑک پیا اج فیر
آساں ماریا دن لتھائے گوڑھیاں شاماں پئیاں
بھجدا بھجدا دیوا ایویں بھڑک پیا اج فیر[22]

جیویں حسن تے عشق لازم وملزوم نیں انج ای عشق تے رنج الم لازم نیں۔ عشق جدوں بندے دے لہو وچ سرائیت کر جاندا اے تو ایویں لگدا اے کہ اوہ عاشق دی جوانی تے طاقت کھا جاندا اے۔ عشق دا روگ بندے نوں کھوکھلا کر چھڈدا اے۔ ایہ اوہدے جوبن نوں خزاں وچ بدل دیندا اے جیویں کہ استاد

جوہر آکھدے نیں:

جوہر عاشق تے ہاسا کیتا رہیا نہ رنگ جوانی دا
پت جھڑ وانگوں جھڑ گئے سارے رنگلے روپ شنگاراں دے (23)

انج ای غلام صوفی تبسم صاحب وی عشق تے غم نوں لازم وملزوم سمجھدے نیں۔عشق دی راہ وچ ڈاہڈیاں اوکڑاں آؤندیاں نیں تے کئی واری عاشق ایہناں اوکڑاں تے الجھناں توں نڈھال ہوجانداے۔ اوہنوں کسے طرح چین نہیں آؤندا اوہ ماضی دیاں گلاں یاد کرکے جھور دا رہندا اے تے نالے اپنے اج دے دُکھاں دا ماتم کردا اے۔

ساڈے عشق دے چمکدے لیکھاں تے ڈاڈھے غم دیاں سیاہیاں ڈلھ گئیاں
جیہڑ یاں حُسن تیرے چمکائیاں سن، اوہ چاننیاں راتاں رُل گئیاں
ایس عشق نمانے دے دھاگے دیاں کجھ ایڈ اولیاں گنجھلاں سن
کجھ کھولدے کھولدے ہور پئیاں کجھ پینڈیاں پینڈیاں کھل گئیاں(24)

اُپر دیتاں گئیاں مثالاں توں حیاتی عشق وحسن تے اوہناں نال جڑے دوجے جذبیاں دی داستاں جاپدی اے ایہناں جذبیاں دے مختلف روپ تے وکھریاں وکھریاں پرتاں نیں۔ ایہناں وچ بنیادی چیز عشق تے محبوب نوں پان دی سدھرا اے جیہڑی کئی جذبیاں تے احساساں نوں جمدی اے۔ کدی ملن دی آرزو بن دی اے تے کدی التجاء دی شکل وچ سامہنے آوندی اے، کدے امید دلاوندی اے تے کدھرے حسرت تے بے کسی دا رنگ اختیار کردی اے، کدی وارفتگی یا بے قراری تے بے تابی بن جاندی اے تے کدی عاشق شکوہ شکائت کردا نظر آوندا اے، کدی محبوب واسطے جان تیکر وارن دا عندیہ دیندی اے۔ عاشق بعض اوقات اپنے دکھ درد تے غماں نوں شعراں راہیں بیان کردا اے تے دکھاں دے باوجود ثابت قدمی تے مستقل مزاجی ظاہر کردا اے۔ عاشق ایہناں سارے جذبیاں توں اڈ سب توں ودھ وصل دا متمنی تے ہجر توں شاکی ہوندا اے۔

محبوب توں دوری عاشق نوں کسے قیمت تے گوارہ نہیں ہوندی تے اوہ محبوب توں دور ہوکے ہر ویلے بے قرار رہندا اے، اوہ محبوب دا دیدار کرن واسطے تڑفدا اے۔ اوہنوں کسے پل چین نہیں آوندا ایسے طرح وصال دیاں گھڑیاں عاشق نوں اوہ خوشیاں تے سرشاری عطا کردیاں نیں جیہدے پاروں غزل کئی جذبیاں توں آشنا ہوئی۔ ایہ جذبے صرف مجازی محبوب واسطے ای نیں سگوں محبوب حقیقی دے ملن دی تڑپ تے ہجر دے غم دی وجہوں صوفی نوں وی بے قرار رکھدے نیں، سچا عاشق رورو کے محبوب نال وصال دی دعا کردا اے:

ہجر تیرے وچ رورو کے اکھیں کل تک گڑے ورھاندیاں سن
آہاں دے چنگیاڑے بن کے برسن گے انگیاڑے اج[25]

ڈاکٹر محمد فقیر وی ایس درد جدائی نوں لفظاں راہیں بیان کردے نیں:

درد جدائی دے پئے رڑکن سینے دے وچ تیر اج
گھر دیاں اکھڑاں دے وچ ڈھلکے تیری تصویر اج
رچیا مچیا سوچاں وچ ایہ درد وچھوڑے تیرے دا
اثر دلاں تے کردی اے میرے شعراں دی تاثیر اج[26]

عاشق محبوب نال ملن دی آس تے جیوندا اے تے اکثر انج ہوندا اے کہ محبوب دی نظر کرم کسے ہور تے ہوندی اے جیہدی وجہ نال رقابت ورگے جذبے پنگر دے نیں تے جے محبوب عاشق ول مائل ہوجائے تے فیر عاشق دی خوشی دا کوئی ٹھکانہ نہیں ہوندا۔ فیر اوہ اپنے نصیباں تے رشک کردا اے کہ حسین وجمیل محبوب اوہدے ول ملتفت اے یعنی کہ رشک تے حسد دے جذبات وی عشق دے ہی وکھرے وکھرے رنگ نیں۔ ایہ وی ویکھیا گیا اے کہ عاشق رقیب دی قسمت تے رشک کردا اے کہ اوہدے رقیب دی قسمت چنگی اے کیوں جے اوہنوں اوہدے محبوب دی محبت تے وصال دی خوشی حاصل اے:

پیا ویریاں نال اے گوڑھ تیرا سانوں ویکھ کے گھوریاں وٹناایں
دن اساں نے تے ویکھنے سن ایہ وی، ایہ وی اے سجن اک خدادا رنگ[27]

گل کیہ پئی عشق تے حسن غزل دے خمیر وچ ابتداتوں موجود سن تے اج وی ایس موضوع تے غزل گوئی کیتی جارہی اے تے کیتی جاندی رہوے گی۔

☆☆☆

حوالے:

* لیکچرار، پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی سیکٹر H-8 اسلام آباد

1- صدیقی، ابوالاعجاز حفیظ۔ تفہیم وتحسین شعر (لاہور: سنگت پبلشرز، 1996ء) 205، 204۔
2- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر (لاہور: اے ون پبلشرز، 1997ء) 52۔
3- سلطان باہو۔ ابیات باہو، مرتب ڈاکٹر سلیم رانا (لاہور: عزیز پبلشر، 1988ء) 444۔
4- سلطان باہو۔ ابیات باہو، مرتب ڈاکٹر سلیم رانا، 171۔
5- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (لاہور: خزینہ علم وادب، س ن) 30۔
6- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک، 280۔

7- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ادب سمندر، 230۔
8- بلھے شاہ۔آکھیا بلھے شاہ نے ،مرتب آصف خاں (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ،1999ء)224۔
9- خواجہ غلام فرید۔دیوان خواجہ فرید (لاہور: فیصل ناشران، 2006ء)383۔
10- سید وارث شاہ۔ہیر مرتب بیرسٹر عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء)83۔
11- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،ایڈیٹر محمد افضل خاں (لاہور: بک شاپ، س ن)88۔
12- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،45۔
13- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،111۔
14- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،1۔
15- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،3۔
16- وفا،عبدالغنی۔شعرمشمولہ پنجابی ادب دا ارتقا از ڈاکٹر انعام الحق جاوید (لاہور: الفیصل ناشران کتب 2015ء)360۔
17- صدیق تاثیر۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل،مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے، مرتب غلام مصطفیٰ بسمل (لاہور: پلاک 2002ء)95،94۔
18- صدیق تاثیر۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل،95۔
19- صدیق تاثیر۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل،97۔
20- صدیق تاثیر۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل،107۔
21- شرف، فیروزدین۔نورانی کرناں (لاہور: مولابخش کشتہ تاجران کتب 1951ء)198۔
22- عبدالمجید بھٹی غزل مشمولہ کھوج مسلسل (شمارہ20 جنوری۔جون 1989)49۔
23- استاد جوہر۔مشمولہ پنجابی غزل دا ارتقا مرتب غلام مصطفیٰ بسمل (لاہور: پلاک 1996)30۔
24- صوفی غلام مصطفےٰ تبسم۔نظراں کردیاں گلاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ1988)71۔
25- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،21۔
26- فقیر محمد فقیر،ڈاکٹر۔غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل (لاہور: پلاک 1996ء) 202۔
27- کشتہ ،مولابخش۔دیوان کشتہ ،94۔